OĞUZ BİTİG

MODERN VE TARİHSEL OĞUZCA ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

DURSUN YILDIRIM
VAHİT TÜRK
KERİME ÜSTÜNOVA
AYŞE İLKER
ALİ AKAR
ERCAN ALKAYA
ABDULLAH KÖK
ÖZGE EKER
AKARTÜRK KARAHAN
SÜLEYMAN KAAN YALÇIN
HÜSEYİN YILDIZ
ERKAN HİRİK
MUHİTTİN ÇELİK
NADİR GASIMOV
HÜSEYİN GÖKÇE
AZİZ TOLGA KOÇ
MARAL TÖRE

EDİTÖRLER
KENAN AZILI
İBRAHİM KEKEVİ
HÜSEYİN GÖKÇE

AHMET BİCAN ERCİLASUN
LEYLA KARAHAN
ZEKİ KAYMAZ
HATİCE ŞAHİN
ERHAN AYDIN
FERRUH AĞCA
HÜLYA SAVRAN
OSMAN YILDIZ
FATİH ALKAYIŞ
ABDULKADİR ÖZTÜRK
SEÇİL HİRİK
TUĞBA AKKOYUN KOÇ
KENAN AZILI
İBRAHİM KEKEVİ

Bilge
Kültür·Sanat

OGUZ BİTİG

–Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar–

YAYIN NO: ....

OGUZ BİTİG
Editörler: Kenan Azılı – İbrahim Kekevi – Hüseyin Gökçe

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Ekim 2021

ISBN: 978-605-9241-..-.

Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

OGUZ BİTİG

–Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar–

EDİTÖRLER

KENAN AZILI - İBRAHİM KEKEVİ
HÜSEYİN GÖKÇE

Bilge
Kültür·Sanat

İÇİNDEKİLER

YAZI DİLİ ÖNCESİ OĞUZCA

OĞUZLAR VE OĞUZ ADI ÜZERİNE
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun 13
UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDA OĞUZCA UNSURLAR
Prof. Dr. Ferruh Ağca 20
ANA-OĞUZCA SÖZ VARLIĞININ İZİNDE I: *ARKA-* VE *TÖN-* FİİLLERİ ÜZERİNE
Dr. Kenan Azılı 33
ESKİ TÜRK YAZITLARINDA OĞUZLARLA İLGİLİ KAYITLAR
Prof. Dr. Erhan Aydın 46
YENİSEY YAZITLARINDA OĞUZ ADI
Arş. Gör. İbrahim Kekevi 58
KÂŞGARLI'NIN OĞUZCA KAYITLARININ IŞIĞINDA:
MANİHEİST UYGURCA METİNLERİN SÖZ VARLIĞINA DAİR BİRKAÇ NOT
Dr. Aziz Tolga Koç 64
DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE OĞUZ TOPLUMU İLE İLGİLİ VERİLER
Prof. Dr. Akartürk Karahan 75

KIPÇAK SAHASINDA OĞUZCA

KİTÂBU'L-İDRÂK'TE TÜRKMENCE (OĞUZCA)
Prof. Dr. Zeki Kaymaz 97
CODEX CUMANİCUS'TA OĞUZCA ETKİSİ
Doç. Dr. Abdulkadir Öztürk 125

ANADOLU'DA İLK OĞUZCA YAZI DİLİ

OĞUZCANIN ANADOLU'DA YAZI DİLİ OLUŞUYLA İLGİLİ TARTIŞMALAR
Prof. Dr. Leyla Karahan 139
ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ YAZI DİLİNİN OLUŞUMUNDA SÖZLÜ PERFORMANS SÜRECİ
Prof. Dr. Ali Akar 152
YUNUS EMRE'DE TEŞVİK TASVİRİ FİİLİ
Prof. Dr. Hatice Şahin 161
ESKİ TÜRKÇEDE ÇOK HECELİ KELİMELERİN SONUNDAKİ /*-IG*/ SES ÖBEĞİ
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE NASIL /*-I*/ ve /*-U*/ ÜNLÜLERİNE DÖNÜŞTÜ?
Prof. Dr. Osman Yıldız 168
TARİHİ VE ÇAĞDAŞ OĞUZCADA TASVİRİ FİİL (FİİL + ZARF-FİİL + FİİL)
YAPILARININ SÖZLÜKSELLEŞMESİ: TABANLAŞMIŞ BİRLEŞİK FİİLLER
Arş. Gör. Hüseyin Gökçe 184

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA OĞUZLARLA İLGİLİ KAYITLAR

Prof. Dr. Erhan Aydın
İnönü Üniversitesi
ayerhan@gmail.com

Giriş

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında birçok Türk boyu ve dolayısıyla da Türk diyalektinin adı geçer. Ancak en önemli konu hangi yazıtın hangi Türk dilli boy tarafından yazılmış olduğunu bilmektir. Birçok yazıtta herhangi bir boy veya boy birliğine değinilmezken içerisinde boy adı geçen yazıtlardaki bilgiler de yeterli değildir ve boy hakkında bilgi edinme konusunda yardım etmemektedir. Üstelik yazıtlar dönemi Türkçesi hakkındaki diyalektoloji çalışmaları ve hatta diyalekt çerçevesinde söz varlığı çalışmalarının da yok denecek kadar az olduğunu eklemek gerekir.

Eski Türk yazıtlarıyla ilgili en önemli sorunlardan biri, yazıtların neredeyse tamamına yakınında herhangi tarih kaydının bulunmuyor olmasıdır. Yazıtlarda tarih kaydı bulunmamasının yanında, bir başka önemli sorun da yazıtın hangi Türk dilli boy tarafından yazıldığının ve dikildiğinin bilinmemesidir. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun gibi kağanlık yazıtlarının hangi boy mensupları tarafından yazıldığı ve dikildiği bilinse de, öteki yazıtların hangi boylarca dikildiği konusu karamlıkta kalmaya devam etmektedir.

Eski Türk yazıtlarının bir bölümünde yer alan boy damgalarından hareket eden araştırmacıların karşılaştığı en büyük sorun ise, damganın, yazıtı yazan ve diken kişinin boyuna mı yoksa yönetici boya mı ait olduğudur. Buna göre; aynı damgalı yazıtlar, aynı boy mensuplarınca yazılmış veya yönetici boyun damgasını taşıyor olabilir. Damgalar konusunda kuşkusuz en emin olunanı Uygurlara ait olandır. Çünkü Şine Usu yazıtının kuzey yüzünde yer alan damganın aynısı Xi'an'de bulunan Eski Türkçe-Çince, iki dilli Karı Çor Tegin yazıtında da bulunmaktadır. Yazıt sahibi boyların hangileri olduğuna dair kuşkular ortadan kalkmadıkça Türk dili ile konuşan ve yazan boyların eski Türkçe dönemindeki söz varlığı ve dil bilgisi yapıları hakkında da sağlıklı bilgi elde etmek güçtür.

Uygurlardan kaldığı yönünde genel bir kanaat bulunan ve dolayısıyla yazıtlar dönemi Uygur diyalektolojisi için çok değerli olan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır ve Karı Çor Tegin yazıtlarında bulunup öteki Türk runik harfli yazıtlarda bulunmayan veya başka bir sözcükle ifade edilen, özellikle Güney-Doğu lehçe grubunda yani Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde kullanım alanı bulunan kimi sözcükler bu uğurda kuşkusuz yardım etmektedir. Uygur diyalektolojisini yansıtan birkaç örnek vermek gerekirse; *adın* 'başka', *ançıp* 'sonra', *belgü* 'damga', *küt-* 'beklemek', ***örgi-*** 'otağ, taht kurmak', ***örgin*** 'yönetim merkezi', *yaŋı* 'ayın ilk günleri'. (Aydın 2016).

Yenisey bölgesindeki yazıtların da hangi Türk dilli boylardan kaldığı bilinmiyor olsa da bu bölge yazıtlarının söz varlığı öteki bölgelerden özellikle Moğolistan'daki yazıtlardan farklı bir söz varlığına sahip olduğu hemen anlaşılmaktadır. Kimi sözcükler yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarında ele geçmiş, öteki bölge yazıtlarında tespit edilmemiştir. Örneğin, *elik* 'geyik', *esizim* '"ne yazık!" "ne acı!" anlamında bir acınma ünlemi', *esni* '"ne acı!", "ne yazık!" anlamında bir acınma ünlemi', *ogadma-* 'elde edememek, imkân bulamamak', *kuy* 'oba, köy', *tokış* 'savaş', *yıta* ve *yıtu* "ne acı!", "eyvah!" anlamında bir acınma ünlemi' (Aydın 2013) ve (Aydın 2017).

Aşağıda bulunan listede boy adlarının geçtiği yazıtlar ile boy adları eşleştirilmiştir. Bundaki amaç, özellikle yazıt sahibinin boyunu belirtmesi dolayısıyla, o yazıtın, adı anılan boy mensuplarınca yazılmış olabileceğine kanıt olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla o yazıttan elde edilecek her bulgu o boy ile ilişkilendirmeye yol açmaya yardım edebilecektir.

Az → El-Bajı (E 68)
Basmıl → Bömbögör
Karluk → Bömbögör
Kırkız → Suci; Haya-Baji (E 24)
Kümül → Kızıl-Çıraa II (E 44); Köjeelig-Hovu (E 45)
On Ok → Kırgızistan yazıtları
Oğuz → Hangiday; Gurvaljiin-uul
Tarduş → Küli Çor
Tokuz Tatar/Tatar → Herbis-Baarı (E 59)
Tölis → Hoyto-Tamır V, 2; Abakan (E 48); Tuva G (E 55); Yeerbek I (E 147)
Türgeş → Tuba III (E 37); Kırgızistan yazıtları
Uygur → Tes; Tariat; Şine Usu; I. Karabalgasun; Hoyto-Tamır; Sevrey; Karı Çor (Xi'an)

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının belki de en çok üzerinde durulan ve dolayısıyla birçok makale ve bildiriye konu olan, kuşkusuz Oğuzlar ve bu ilk yazılı belgelerde Oğuz diyalektinin varlığıdır. Oğuzların yazıtlardaki tarihî ve diyalektolojik durumu ile ilgili çalışmalar da azınsanmayacak kadar çoktur. Ancak

özellikle Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te Oğuz diyalekti ile ilgili verdiği ses ve şekil bilgisi özellikleri temel alınarak yazıtlar dönemi Türkçesinden çıkarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca birçok kitap, makale ve bildiride ele alınan konular Oğuzların, özellikle sayı adlarıyla kurulmuş boy birliklerinde tam olarak yeri ve bunun Çin kaynaklarıyla desteklenmesi ile elde edilmiştir.

Bu çalışmada eski Türk yazıtlarının tümünün incelenmesi ile elde edilen Oğuzlarla ilgili her bulgu ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı varsayımlardan değil, bulgulardan hareket edilerek yazıtlar dönemi Türkçesinde Oğuzların elinden çıkmış yazıtların hangileri olabileceğini tespit etmeye yardımcı olmaktır.

1. Eski Türk Yazıtlarında Oğuzlarla İlgili Kayıtlar

Aşağıdaki bölümde eski Türk yazıtlarında tespit edilen *oguz* sözcüğünün geçtiği yerlerin tümü bir araya getirilmiştir.

1.1. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı

** KT G 2 ve BK K 1: tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın*[2] *edgüti ėşid katıgdı t*[2]**ıŋla** *"Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin."*

Bu çok iyi bilinen cümlede Dokuz Oğuzların beyleri ve halkına seslenilmiştir. Oğuzların, Köktürk Devleti'nin hanedan boyundan ayrı tutulmadığı anlaşılmaktadır.

** KT D 14 ve BK D 12: y*[2]***ırya baz kagan t****okuz oguz bodun yagı ermiş "Kuzeyde Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış."*

Cümleden, Oğuzların liderinin adının Baz Kağan, ayrıca Oğuzların Ötüken, yani aşağı yukarı Orta Moğolistan'ın kuzey kesimlerinde oturduğu sonucuna varılabilir. Aşağıda Hangiday yazıtı ile ilgili bölümde de değinileceği üzere, Oğuzların liderinin adı *Baz Kagan* veya *Baz Kan* olarak iki biçimde tespit edilmiştir.[1] Buna göre, bu ad ikişer kez KT (D 14, 16) ve BK (D 12, 13), bir kez de Hangiday yazıtında olmak üzere toplam beş kez ele geçmiştir. *Baz* **sözcüğü, kişi adı dışında** *baz kıl-* (KT D 2, 15, 30; BK K 10, D 3, 13, 24) fiilinde de aynı sözcükle birleşik fiil yapılmıştır. HT XIII, 6. satırda, satırın başında belli belirsiz *baz* **sözcüğünün bulunduğunu da eklemek gerekir. Ayrıca Tes K 5'teki** *bazlan-* fiili de aynı sözcüğün, isimden fiil yapan +lA- ekiyle fiil yapılmış biçiminden başka bir şey olmaması gerekir: *[öŋ]re tawgaçka bazlanmış* "Doğuda Çin'e tâbi

1 Baz Kağan'ın Çin kaynaklarındaki adı için kesin bir bilgi bulunmamaktadır. İlteriş Kağan döneminde Oğuzları idare eden liderler şunlardır: Bisudu 比粟毒 öteki adlarıyla (Bili 比粟, Bilaili 比來栗), Dujiezhi 獨解支 ve Fudifu 伏帝匐. Erkin Ekrem bu üç liderden, İlteriş Kağan dönemine en uygun olanının Bisudu 比粟毒 olması gerektiğini önerir (2008: 58-62, özellikle 62).

olmuş." Bu satırın baş bölümü aşınmış olduğu için kimin Çin'e tabi olduğu anlaşılamasa da yön olarak Çin'i doğuda göstermesi, kendilerinin batıda oturduğuna önemli bir işaret olarak değerlendirilebilir. Bu bilgi Uygurların, bir yurdu Orta Moğolistan'da Ötüken havalisinde ise, öteki yurdunun 840 tarihinin çok öncelerinde Doğu Türkistan olduğunun açık bir örneği olarak da ayrıca kaydedilmelidir.

** KT D 22: tür**ük** oguz begleri bodun èşidiŋ "Türk (ve) Oğuz beyleri, halkı dinleyin."*

Bu cümle yazıtlar dönemi üzerinde çalışanların bir bölümünce yanlış anlaşılmıştır. Eski Türkçe döneminde 've' bağlacını ifade etmek üzere herhangi bir sözcük olmadığı için bu cümle "Türk Oğuz" olarak anlaşılmıştır. Hâlbuki "Türk ve Oğuz" olarak anlamlandırıldığında Köktürk ve Oğuz beyleri ile halkının kastedildiği açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

** KT D 28 ve BK D 23: y²**ırgaru oguz bodun tapa** "kuzeyde Oğuz halkı tarafına"*

Bilge Kağan'ın ifadesine göre Oğuzlar, Ötüken havalisinin kuzeyinde yaşamaktadır.

** KT K 4: tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teŋri yèr bulgakın² **üçün yagı bolt**ı "Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular."*

Oğuzlarla ilgili en belirgin ve anlaşılabilir cümle kuşkusuz budur. Çünkü Bilge Kağan, açıkça Dokuz Oğuzların kendi halkı olduğunu ifade etmektedir.

** KT K 6: **üçü**nç bur[gu]da oguz birle süŋüş¹dümüz* "Üçüncü olarak Burgu (Irmağı)'da Oğuzlarla savaştık."
** KT K 7: bèşinç ezgenti kadızd²a oguz birle süŋüşdümüz "Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla savaştık."*

Yukarıdaki iki cümleden ilkinden, Oğuzlarla yapılan savaşlardan üçüncüsünün Burgu Irmağı civarında yapıldığı anlaşılmaktadır. II. Türk Kağanlığı'nın Oğuzlarla yaptığı savaşlar, Köl Tegin yazıtına göre 5, Bilge Kağan yazıtına göre ise 4'tür. Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlar şöyle bir karşılaştırma ile daha iyi anlaşılabilir:

1. Savaş: KT K 4 → *Togu Balık*; BK D 30 → *Togu Balık*.
2. Savaş: KT K 5 → *Koşulgak*; BK D 30 → *Antargu*.
3. Savaş: KT K 6 → *Bo....da ~ Bu....da*; BK D 30 → [**Çuş başı**].
4. Savaş: KT K 6 → **Çuş başı**; BK D 31 → *Ezgenti Kadız*.
5. Savaş: KT K 7 → *Ezgenti Kadız*; BK → --.

Yukarıdaki karşılaştırmada 5. savaşın Bilge Kağan yazıtında bulunmadığı, ayrıca savaşların sırasının birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Buradan, ya Bilge Kağan'ın Köl Tegin yazıtını yazdırırken hata yaptığı ve oğlu Tengri Kağan'ın bunu fark edip Bilge Kağan yazıtında düzelttiği ya da Bilge Kağan yazıtını yazdıran Tengri Kağan'ın amcası için yazdırılan Köl Tegin yazıtından yeterince yararlanmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu konunun ayrıntısı ve türlü okuma ve anlamlandırma önerileri için krş. (Aydın 2007).

3. savaşın yapıldığı yer, Köl Tegin'de *Bo....da ~ Bu....da* Bilge Kağan'da ise **Çuş başı** olarak elde edilmiştir. *Burgu* sözcüğünün içindeki iki harfin aşınması dolayısıyla buranın türlü biçimlerde okunduğu ve anlamlandırıldığını belirtmek gerekir. Sözcüğü okumadan boş bırakanların yanında, *Bolçu*/*Bulçu* olarak tamamlayanlar da olmuştur. Bu satırların yazarı tarafından, *Bolçu*/*Bulçu* Irmağı'nın batıda, Türgeş sahasında kaldığı ve Oğuzların da Orta Moğolistan'ın kuzey kesimlerinde yaşadığı bilindiğine göre adın *Bolçu*/*Bulçu* değil, *Burgu* olarak tamamlanması gerektiği önerilmişti (2007: 62).

** KT K 8: amga korgan kışlap yazıŋa oguzgaru sü taşıkdımız köl tėgin ewig başlayu akıt<d>ımız oguz yagı ordog basdı "Amga Korgan'da kışlayıp ilkbaharda Oğuzlara doğru asker gönderdik. Köl Tegin'i, karargâhın başında durması için gönderdik. Düşman Oğuzlar karargâhı bastı."*

Bu satırdan elde edilen bilgiye göre, Amga Korgan adlı yerde kış vaktinin geçririlmesinden sonra, Oğuzlara doğru sefere çıkıldığı ve Köl Tegin'in karargâhı savunması için gönderildiği ancak Oğuzların karargâhı bastığı anlaşılmaktadır.

** KT K 13: on <u>ok</u> oglum türgėş kagan<u>n</u>ta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti "On Ok evladım Türgeş kağanından mühürdar Makaraç (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi."*

Bu satırın en özel tarafı, Köl Tegin'in cenaze törenine taziye sunmak üzere Türgeş kağanını temsilen gelen iki damga ustasının birinin Oğuz Bilge Tamgaçı adlı Oğuzlara mensup bir kimse olmasıdır. Bu bilgi, Türgeşler içerisinde Oğuz kökenli üst düzey kimselerin bulunmasının belirtilmiş olması bakımından kuşkusuz değerlidir.

** BK D 1: [al]tı sir tokuz oguz ėki ediz kerekülüg begleri bodunı "Altı Sirler, Dokuz Oğuzlar, İki Edizler, Kerekülüg Beyleri (ve) halkı"*

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün ilk satırındaki cümlede tâbi boyların sayıldığı görülmektedir. Özellikle İki Ediz ile başlayan sözcük grubundan sonraki bölümün nasıl okunması gerektiği konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Konunun ayrıntısı ve tartışmalar için bk. (Açıkgöz 1996) ve (Aydın 2005).

** BK D 18: ança kazganmış ança ėtmiş ėlimiz [törömüz erti türük oguz begleri bo]dun ėşid* "Öylece kazanılmış, öylece elde edilmiş yurdumuz [düzenlediğimiz yasalarımız vardı. Türk (ve) Oğuz beyleri, halkı dinleyin."

Bu satırdaki Oğuz sözcüğü ve arkası doldurma ile elde edilmiştir.

** BK D 31-32: yazıŋa (32) oguz tapa süledim* "İlkbaharda (32) Oğuzlara doğru sefer ettim."

Köl Tegin yazıtında bulunmayan bu cümlede yaz vaktinde Oğuzlara doğru sefere çıkıldığı bilgisi kayıtlıdır.

** BK D 32: üç oguz süsi basa kelti* "Üç Oğuz ordusu baskın yaptı."

Köl Tegin yazıtında bulunmayan bu cümlede baskın yapan üç Oğuz ordusundan söz edilmiştir. Ancak üç sözcüğünün bulunduğu yer dolayısıyla "Üç Oğuzlar" olarak anlamamak gerekmektedir.

** BK D 32: biz az ertimiz yawız ertimiz oguz <...>t yag[ı] <...> "Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuzlar <...> düşman <...>"*

Yine Köl Tegin yazıtında bulunmayan bu cümlede Türk Kağanlığı ordusunun az ve zayıf durumda olduğu bilgisi verilmiştir, ancak Oğuz sözcüğünün ardında ise hangi sözcüklerin bulunduğu aşınmadan dolayı okunamamaktadır.

** BK D 33: [türük] begler [bodun ança] sakınıŋ ança biliŋ oguz bo[dun] <...>d ıdmayın[2] tėyin süledim "Türk beyleri, halkı öylece düşünün, öylece bilin. Oğuz halkı <...> göndermeyeyim diyerek sefer ettim."*
** BK D 35: tokuz oguz bodun yėrin suwın[2] ıdıp tawgaçgaru bardı "Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin'e gitti."*
** BK D 38: otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tawgaçka kirti "Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin'e sığındı.*"

Yukarıdaki iki cümlede Oğuzların Çin'e sığındığı bilgisi kayıtlıdır. Hatta BK D 38'deki cümlede bu sığınmanın tarihine dair bir ipucu da bulunmaktadır. Bu esnada Bilge Kağan'ın 34 yaşında olduğu bilgisinden hareket edildiğinde tarihin 718 olduğu ve dolayısıyla bu olayın, Bilge Kağan'ın taht zamanında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

1.2. Tonyukuk Yazıtı

** T 1 B 7: birle ėltėriş kagan boluyun bėrye tawgaçıg öŋre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti "ile (birlikte) Elteriş, kağan olunca? güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti."*

** T 1 G 1: ança olorur erkli oguzduntun küreg kelti "Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi."*
** Tonyukuk I güney 2: tokuz oguz bodun üze kagan olortı tėr "kaçağın sözleri şöyleymiş: "Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti" der."*
** T 1 G 3: bini oguzug (4) ölürteçik tėr men "Beni (yani) Oğuzları (4) öldürecektir, derim."*
** T 1 G 5: tawgaç oguz kıtañ buçegü kawı<ş>sar (6) kaltaçı biz ""Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse (6) (arada) kalacağız."*
** T 1 G 7: yırya oguzda ėki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötüntüm "kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin (kadar) askerimiz var" bu şekilde (durumu) arz ettim."*
** T 1 G 8: ingek kölekin tuglada oguz kelti* "İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi."
** T 1 G 9: anta ötrö oguz kopın kelti "Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi."*
** T 1 D 5: türk bodunı yeme bulganç ol tėmiş oguzı yeme tarkınç ol tėmiş ""Türk halkı arasında da kargaşa var" demiş. "Oğuzları da dağılmakta imiş" demiş."*
** T 2 G 5: oguzka bėş süŋüşdi "Oğuzlarla beş kez savaştı."*
** T 2 K 4: türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur "Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur."*

Tonyukuk yazıtında geçen Oğuz sözcükleri ile esasen İlteriş Kağan dönemindeki mücadelere değinilmiş olmaktadır. 2. taş K 4'te ise daha genel bir cümle ile, Bilge Kağan'ın, Köktürkler ile Oğuzları besleyerek tahtta olduğu ifade edilmiştir. Buna göre; Tonyukuk'un yazıtını yazdığı sırada Oğuzların Köktürklere tâbi olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu dönem, Bilge Kağan'ın 716-734 yılları arasındaki taht süresinin son bölümlerine, 732-734 yılları arasına denk geliyor olması güçlü bir olasılıktır.

1.3. Ongi Yazıtı

** O D 5: bo tawgaçda yıry²a t¹g² oguz ara yėti eren yagı bolmış² "Bu Çin'de, kuzeyde tg(?) Oğuzlardan yedi asker düşman olmuş."*
** O D 6: ş²ad atıg anta bėrmiş boltokda tokuz oguz t¹g² yagı ermiş bedük ermiş "Şad unvanını orada verdiğinde Dokuz Oğuz (ve) tg(?) düşman imiş, zorlu imiş."*

1.4. Küli Çor Yazıtı

** KÇ D 4: tokuz oguzka yėti süŋüş süŋüşdökde "Dokuz Oğuzlarla yedi (kez) savaştığında"*

Küli Çor yazıtında bir kez geçen Oğuz sözcüğü ile İlteriş ve Kapgan Kağan dönemlerinden söz ediliyor olması gerekir. Üstte de sözü edildiği üzere, Bilge Kağan döneminde Oğuzlarla beş kez savaşılmış olması gerekir.

1.5. Uygur Kağanlığı Yazıtları (Tariat ve Şine Usu)

** Ta D 2: kadır (akadır?) kasar ewdi bersil yatız oguz "Kadır (Akatzir?), Kasar, Evdi, Bersil, Yatız (ve) Oğuz(lar)."*
** Ta K 1: kutlug çigşi akınçu alp bilge çigşi <...> kan aruk? oguz bodun altı yüz seŋüt bir tümen bodun kazgantı "Kutlug Çigşi (ile) Akınçu Alp Bilge Çigşi <...> Kan Aruk? Oğuz halkından altı yüz general (ile) onbin (kişilik) halk(ı) saflarına kattı."*

Tariat yazıtında geçen iki cümlenin ilkinde Uygur boyları veya Uygurlara tâbi boylar arasında Oğuz adı da sayılmıştır. Burada önemli olan ise Oğuz sözcüğünün herhangi bir sayı sıfatı ile verilmeden doğrudan Oğuz olarak anılmış olmasıdır. Eski Türkçede 've' anlamında herhangi bir bağlaç olmadığı için burada geçen boy adlarını sıfat tamlaması biçimiyle *yatız oguz* olarak okuyanlar da olmuştur. İkinci cümleden elde edilen bilgiye göre, Oğuzların Uygur Kağanlığı'na tâbi olmasından sonra 600 general ve on bin kişilik halk kazanılmıştır.

** ŞU K 3: anta kalmışı bodun on uygur tokuz oguz üze yüz yıl olorup "o sırada, geri kalan halk (ile) On Uygur(lar), Dokuz Oğuz(lar)a yüz yıl hükmedip"*

Bu cümlede yer alan bilgi, hem Uygur Kağanlığı hem de Oğuzlar açısından kuşkusuz çok değerlidir. Çünkü On Uygurların, Dokuz Oğuzlara yüz yıl boyunca hükmettiği bilgisi bulunmaktadır.

** ŞU K 5: yana [tüşd]i tokuz oguz bodunumun tėrü kuwratı altım "yine geri döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip topladım."*
** ŞU D 1: [b]ükegükde sekiz oguz tokuz tatar kalmadok ėki yaŋıka kün tuguru süŋüşdüm "Bükegük'te Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(lar) kalmadı. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaştım."*
** ŞU D 3: sekiz oguz tokuz tatar kalmatı kelti "Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(-lar)dan herkes geldi."*

Üstte, Şine Usu yazıtındaki iki cümlede Oğuzların konfederasyonu sekiz sayısı ifade edilmiştir. İki kez sekiz sözcüğü ile ifade edildiği için herhangi bir yazım yanlışı olarak düşünmek mümkün görünmemektedir. Buna göre, Oğuzlar, Uygur Kağanlığı döneminde sekiz boydan oluşmakta idi.

** ŞU D 10: tokuz oguz <...>n[1] begleri kelti "Dokuz Oğuz <...> beyleri geldi."*
** ŞU G 8: aşnukı tawgaçdakı oguz türük t[aşık]mış anta katılmış* "Önceden Çin'de bulunan Oğuzlar (ve) Kök Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar."

1.6. Hangiday Yazıtı

Bulgan eyaletinin Daşinçilen bölgesi civarında bulunan bu kaya yazıtı hakkında ilk kayıt B. Rintchen'in atlasında bulunmaktadır (Klyaştornıy 2007: 151). İlk keşfedildiğinden itibaren neşir çalışmaları yapılmıştır: (Bazılhan 1968); (Şinehüü 1978); (Klyaştornıy 1978 (2007)); (Barutçu Özönder 2000); (Battulga 2006); (Battulga-Kormuşin 2009).

Yazıtın 2. satırı şöyledir: *baz kan oglı teŋri uçmış bezizi* "Baz Kan'ın oğlu Tengri vefat etmiş. (Bu) yazıtı(dır) veya süslemesi(dir)."

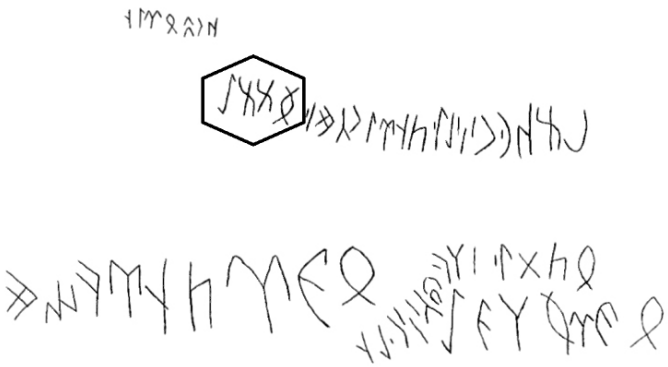
Bu satır iki açıdan önemlidir: 1. Kişi adı. 2. *beziz* sözcüğü.

Satırın sonunda yer alan *bezizi* iyelik ekli sözcük, türlü biçimlerde okunmuştur: Bazılhan 1968: *Baza azi* (s. 96), Şinehüü 1978: *bäz azı* (s. 67-69), Klyaştornıy 1978: *kotuz* (2007: 151), Barutçu Özönder 2000: *bezizi* (s. 125), Battulga 2006: *äzizi* (Battulga-Kormuşin 2009: 9); Battulga-Kormuşin 2009: *ezizi* (s. 9), Aydın 2018: *bezizi* (s. 83), Aydın 2019b: *bezizi* (s. 171-172).

Beziz sözcüğünün iç sesteki *-d-* sesinin erken sızıcılaşma örneği elde edilmiş olmaktadır. 'süs, bezeme' ve 'yazıt' anlamlarındaki *bediz* sözcüğü eski Türk yazıtlarında on dört kez tespit edilmiştir. Sözcüğün türlü eklerle yapılmış türevleri de bulunmaktadır: *bedizçi* 'süsleme ustası' (KT G 11, 12; BK K 14, 14; KT K-D); *bedize-* 'yazıtı süslemek, süsleme yapmak' (Kalbak-Taş XX (A 43); Kalbak-Taş XXI (A 44)); *bedizet-* 'yazıtı süsletmek, süsleme yaptırmak' (KT G 11, BK G-B; KÇ D 12; Höl Asgat AI/2; Kurgak I (A 78)); *bedizlig* 'süslü, süsleme yapılmış' (Tepsey I (E 111); Turan I (E 118), 2).

Söz içi ve söz sonunda bulunan kimi *-d-*, *-d* seslerinin eski Türk yazıtları üzerinde çalışanlar tarafından δ biçiminde okunduğu bilinmektedir. Örneğin, Clauson *bediz* sözcüğünün sızıcılaşma eğilimine işaret ederek *beδiz* biçiminde okumuş ve Moğolca *beder* 'damga' sözcüğünden ödünçleme olduğunu belirtmiştir (ED 310a). Böylelikle Clauson'un (*d̲*) (ED 310a) ve Berta'nın (*δ*) (2004: 133) biçimindeki transkripsiyonu, ses bilgisi açısından da değer kazanmakta ve ayrıca bu *z*'li biçim, eğer yazıtın yazıcısı bir yazım hatası yapmadıysa, iç sesteki *z*'nin sızıcılaşmaya başladığını gösteren önemli ve tek örnek olmaktadır.

Satırda geçen *Baz Kan*, eğer Oğuzların lideri Baz Kağan ise, bu yazıtın, Oğuzlara bağlı belki bir Oğuz tarafından yazıldığı pekâlâ düşünülebilir. S. G. Klyaştornıy, yazıtta adı geçen Baz Kan'ın İlteriş Kağan'ın 678-691 yılları arasındaki düşmanı olduğunu ifade eder (2007: 151). Böylelikle erken sızıcılaşma (*d>d̲*) örneği de Oğuz yazı dili çerçevesinde değerlendirilebilir. Adı geçen Oğuz liderinin adı çoklukla *Baz Kagan* biçiminde tespit edilmiştir, bu cümledeki *Baz Kan* yani *kagan* yerine *kan* yazılmış olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Hangiday yazıtı. Çizim: Battulga-Kormuşin 2009: 11

1.7. Gurvaljiin-uul Yazıtı

Moğolistan'ın Bulgan eyaletine bağlı, Gurvanbulag bölgesinin 17 km. güneydoğusundaki Gurvaljin-Uul'da bir kaya üzerinde tespit edilen yazıtta, açıkça okunabilen iki sözcük ve bir çekimli fiilden oluşan tek satır bulunmaktadır. Cümle şöyledir: *teŋri kulı bitidim*. Anlamlandırırken *teŋri* sözcüğünün anlamlarının gözden kaçırılmaması gerekir. Sözcüğe 'Gökyüzü' veya 'Tanrı' anlamları verilebileceği gibi, kişi adı olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Bilge Kağan'ın oğlunun adı ile Hangiday yazıtından elde edilen bilgiye göre Dokuz Oğuzların lideri Baz Kağan'ın oğlunun adı da Tengri'dir. Üstelik *teŋri* sözcüğünün eski Türk yazıtları dönemi Türkçesindeki temel anlamı 'gökyüzü' olduğuna göre, burada *Tengri* adlı bir liderin maiyetinde olunduğu bilgisi de pekâlâ elde edilebilir. Baz Kağan'ın oğlu Tengri'den dolayı Oğuzların elinden çıkmış bir yazıt olarak değerlendirilebilir.

1.8. Yenisey Yazıtları

Yenisey yazıtlarında açık olarak *oguz* sözcüğü tespit edilmemiştir. Ancak Barık I (E 5) yazıtının ilk satırında Oğuz adının geçtiği var sayılabilir: *er erdemi tokuz at bodun*^{2} *erdemig unç? okum* "Erkeklik kahramanlığı, dokuz adlı halk (Dokuz Oğuz?) kahramanlığını, mümkün? boyum?" Cümlede geçen *tokuz at bodun* öbeği, yazıtın naşirlerince türlü biçimlerde okunmuştur: Radloff: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) üçün* (1895: 308); Orkun: *er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün?)* (1940: 61); Malov: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) (üçün)* (1952: 21); Vasilyev: *r*^{2}*r*^{2}*d*^{2}*m:t*^{1}*m:uzt*^{1} *<...> zr*^{2}*d*^{2}*migunç/j(?)a* (1983: 17); Kormuşin: *är ärdämi tokuz tabduz ärdämig känç koñım* (2008: 96). Oldukça zor okunan bu yer,

bu satırların yazarınca *tokuz at bodun* okunarak ‘dokuz adlı boy’ olarak anlamlandırılmış ve “Dokuz Oğuzların adının anılmış olması mümkündür.” cümlesine yer verilmiştir (Aydın 2019a: 55).

Yenisey yazıtlarında, açık olmasa da ikinci kuşkulu örnek Uybat IV (E 33) yazıtının 2. satırında bulunmaktadır**:** *ok²uz alpın* “Oğuz? kahramanıyla”. *Okuz sözcüğü, ön ünlülü k* harfi ile yazılmıştır. Ayrıntı için krş. (Aydın 2019a: 123).

2. Değerlendirme ve Sonuç

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının en önemli sorunlarından biri, metinlerin hangi Türk boyuna ait olduğunun belirtilmemiş olmasıdır. Bu durum sekizinci yüzyıl ve az daha öncesi dönem Türkçesinin dallanışını tespit etmeyi güçleştirmektedir. Özellikle büyük kağanlık yazıtlarının devlet yöneticilerinin adına yazdırılmış olması, standart yazı dili hakkında bilgi veriyor olsa da, dönemin diyalektolojisi hakkında somut tanıklar yok denecek kadar azdır. Bu nedenle de bu metinler üzerinde çalışan araştırmacılar, en küçük ipucunu bile değerlendirmektedir.

Türkçenin ilk yazılı belgelerinde Oğuzlara dair tarihî bilgi az da olsa bulunmakta ve bu bilgiler Çin kaynaklarındakiler ile birleştirildiğinde Oğuzların sekizinci yüzyıl, öncesi ve sonrası hakkında temel bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak Oğuzların diyalektolojisi ile ilgili veriler yok denecek kadar azdır. Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzlarla ilgili verdiği dil bilgisi kayıtları çok önemli olmakla birlikte, bu kayıtların on birinci yüzyıl için geçerli olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Üstelik Kâşgarlı’nın verdiği dil bilgisi ölçülerini temel alarak yazıtlar dönemi Oğuz diyalektolojisi hakkında bilgi elde etmeye çalışmak da güçtür. Dönemin standart yazı dilini yansıtan Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi ve Küli Çor gibi büyük kağanlık ve beylik yazıtlarından Oğuz diyalektine dair veri elde etmeye çalışmak boş yer mesai harcamaktan başka bir şey değildir. Bu nedenle yukarıdaki bölümlerde, gerek Oğuz adının geçtiği gerekse Oğuzlarla ilgili olması güçlü olasılık gibi görünen yazıtlardan elde edilebilecek sıra dışı yazımlar Oğuzlar diyalektine bağlanabilir. Ancak Türkçenin her döneminde görülen, diyalekt öğelerini hiçe sayıp yalnızca dönemin yazı dili ile yazmak geleneği olduğu sürece sağlıklı bilgi elde etmek mümkün görünmemektedir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

Açıkgöz, Halil (1996). "Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (İ)ki (E)d(i)z K(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa Kid(i)z K(e)r(e)kül(ü)g 'Keçe Çadırlı' mı Okunmalı?". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1994, 1-10.

Aydın, Erhan (2005). "Kerekülüg Begleri". *International Journal of Central Asian Studies* 10-1, 23-31.

Aydın, Erhan (2007). "Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri". *Bilig* 43, 55-62.

Aydın, Erhan (2013). "Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler". *Türkbilig* 26, 37-49.

Aydın, Erhan (2016). "Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/3, 285-300.

Aydın, Erhan (2017). "Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* 1/1, 48-58.

Aydın, Erhan (2018). *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan (2019a). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan (2019b). Eski Türk Yazıtlarında Erken Ünsüz Değişmeleri. Ferruh Ağca - Adem Koç (Ed.): *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 171-179.

Barutçu Özönder, F. Sema (2000). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı". *Kök Araştırmalar* 2/1, 121-134.

Battulga, Tsend (2006). "Hangidayn hadnı biçeesiyg hadnı nyagtlah n'". *Acta Historica* 7/2.

Battulga, Tsend - Igor V. Kormuşin (2009). "O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidaye (Tsentralnaya Mongoliya)". *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 2007-2008, 5-13.

Bazılhan, Buhatin (1968). "Hangidayn hadnı türeg biçees". *Şinjleh Uhaanı Akademiyn Medee* 1968/4, 96-97.

Berta, Árpád (2004). *Szavaimat Jól Halljátok...* A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate Press.

BK: Bilge Kağan yazıtı.

ED: Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Ekrem, Erkin (2008). "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5/1, 47-64.

HT: Hoyto-Tamır yazıtları.

KÇ: Küli Çor yazıtı.

Klyaştornıy, S. G. (2007). "Moğolistan'ın Runik Kaya Yazıtları". Türkçeye çev.: Kutluay Erk, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 13/1, 147-154.

Kormuşin, Igor V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye yepitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskva: Nauka.

KT: Köl Tegin yazıtı.

Malov, Sergey Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov*, *tekstı i perevodı*. Moskva-Leningrad.

O: Ongi yazıtı.

Orkun, Hüseyin N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Radloff, Wilhelm (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg.

ŞU: Şine Usu yazıtı.

Şinehüü, M. (1978). 1Hangidayn hadnı türeg biçeesiyg dahin nygtalsan n'1. *Hel Zohiol Sudlal* 13/8, 65-69.

T: Tonyukuk yazıtı.

Ta: Tariat yazıtı.

Vasilyev, Dmitriy D. (1983). *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.